

אמירת קדיש על ידי בת יתומה (תגובה)

הופנה אלי מאמרו של ד"ר י. ב. וולולסקי אודות 'קדיש יתומה' המתפרסם בגיליון זה. להלן תגובתי.

א. עיקר הדין

כמו כל סוגיה הלכתית, גם זו שמעלה מאמרו של ד"ר וולולסקי, טעונה היתה בחינה משלוש זוויות: מקורות ההלכה; ההלכה למעשה; מדיניות הלכתית. המעניין הוא, וגם המוזר, שהכותב פוסח על הנדבך הראשון, וכמעשה מאסף לקטני שאינו יורד לעומק השיתין, הוא קופץ אל הנוהג. לא זו בלבד, אלא שגם את זה הוא עושה, בעיקר, באמצעות הנראטיב הסיפורי, וזאת על אף שידועה הוראת חז"ל (ב"ב קל, ב) ש'מעשה' אין ללמוד הלכה עד שייאמר מפורשות שהוא אכן 'הלכה למעשה' לרבים. מרבית התיאורים שהביא הכותב, פחותים אפוא במשקלם ההלכתי, כל עוד לא נודע שאכן נאמרו לא ליחיד אלא לרבים, לא בנסיבות אישיות אלא כלליות, לא במצבים ייחודיים אלא הלכה למעשה ולציבור. זאת ועוד; הכותב עשה מבחר אקלקטי של מובאות, תוך שהוא טורח טירחה של ממש שלא להביא את שלא נוח היה לו להביא¹. ובכך ביקש להציג תמונה לא מלאה, וודאי לא מאוזנת; וכן לא ייעשה.

והנה, אין ספק שמעיקר הדין לא היתה מניעה לאשה לומר קדיש יתום, שכן כמובן גם היא שייכת בקידוש ה' (כהדגשת החו"י, סי' רכב, בנדו"ד)², ולא גרע דינה בזה מדינה בקריאת התורה, שגם בזה הותרה מעיקר הדין (מגילה כג, א; שו"ע או"ח רפב, ג). ועל אף שעיקרו של קדיש יתום כמעט ולא תוקן אלא לקטנים, שאינם יכולים להוציא את הרבים ידי חובה בתפילתם, כשליחי ציבור, ואם כן נראה היה שלגבי אשה שבין כך אינה מוציאה את הרבים ידי חובת תפילה, הרי גם לא תוקן לה "התחליף" – קדיש יתום. ועם זאת נראה, כי אחרי שכבר התפשט הקדיש והכל אומרים אותו, גדולים כקטנים, הרי כאמור, מעיקר הדין לא גרע כוחה של אשה בזה מכוחה בקריאת התורה וכי"ב. וגם אם נכון הוא שבסופו של דבר בקריאת התורה אינן מוציאות ידי חובה, משום כבוד הציבור (עיי"ש), הרי בקדיש, שאין בו הוצאה ידי "חובה", הרי ציבור שזה רצונו – זה כבודו. ואף ביחס ל'קול באשה', הרי שוב, לא גרע הדבר מנגינת הקריאה בטעמי המקרא, שגם זה הותר, כאמור, מעיקר הדין³; וכבר האריכו בזה פוסקים למעניתם, ויש מהם שסברו, ככלל, כי בענייני מצוה וקדושה ובכל מקום דאיכא אימתא דשכינה, לא חיישינן ל'קול באשה'⁴, ועל אחת כמה וכמה בנדון דנן, שאינו כרוך בנגינה אלא רק

¹ כדוגמת לשון הגהתו של בית לחם יהודה (יו"ד שעו, ד): "... אין לבת בקדיש לא דין ודת, ואין זה אלא שטות, כי הוא כחוכא ואיטלולא, עכ"ל"; וכדוגמת המובא להלן מהרב עזיאל. אין כל מקום לספק שמקורות גלויים ומפורסמים אלה, המצוטטים שוב ושוב, ודאי היו נהירים לכותב, ובמודע הוא בחר שלא לצינם.

² על מקור הקדיש, ראה מסכת סופרים ה, יט; מסכת כלה רבתי, ב; תנא דבי אליהו זוטא, יז; זוהר חדש, ויקרא - פרשת אחרי מות, מט; וכן זוהר חדש - רות: ר' רחומאי פתח; ספר חסידים, תשכב; מנורת המאור, נר א, כלל א, ח"ב פ"א; שו"ע ורמ"א יו"ד שעו - ובי"ע על הטור שם - וכן או"ח קלב; משפטי עזיאל, מהדורא תניינא, אורח חיים, סימן יג [= פסקי עזיאל בשאלות הזמן סימן ג], שלהלן; גשר החיים - א, פרק ל; ספר הקדיש, לר"ד אסף, מבוא, עמ' כח ואילך, ועמ' קלח ואילך; כתבי הגרי"א הענקין זצ"ל - ספר תשובות איברא, פרק א, סימן ד, עמ' ג-ה, שלהלן; שו"ת עשה לך רב ח"ג, סימן לג, ועוד הרבה. למעין בכל אלה, "מקור הקדיש" כבר לא יהיה "מעורפל קמעה", כלשון הכותב.

³ אך בספר נשמת אברהם, ח"ה עמ' עז, הביא בשם הגר"שז אויערבאך זצ"ל והגר"ש אלישיב - יבלחטו"א, שמענין קריאת התורה ע"י אשה אין להוכיח, שכן "אפשר שכולם בני משפחה אחת, או שקוראות טוב אך בלי ניגון של טעמים". לטעם זה, בטילה מאליה טענת הכותב כי "הסתייגויות כלשהן הנוגעות לקול אשה, צניעות וכו', היו צריכות לחול באותה מידה על המנין הפרטי כמו על זה של בית הכנסת" - ולא היא, כאמור, שכן לדידם יש הבחנה ברורה בין 'קול באשה' במסגרת המשפחתית ובין 'קול באשה' בבית הכנסת.

⁴ הדבר תלוי לכאורה במחלוקתם של ראשונים ופוסקים בשאלת אפשרותה של אשה להוציא גברים ידי חובה בקריאת מגילה, ובנימוקי הפוסלים. שכן העיטור, הלכות מגילה, ח"א קי, א; האשכול [אויברך], ח"ב עמ' 30; ארחות חיים, הלכות מגילה ופורים - ב ועוד, ציינו בהנמקת הפסילה, ענין זה של 'קול באשה', ולדידם אפוא גם בענייני קדושה חיישינן ל'קול באשה'. ברם נראה כי לאותם ראשונים שנימקו את הפסילה בנימוקים אחרים - ראה בה"ג (הלכות מגילה, הובא בתוס' ערכין ג, א ד"ה לאתויל), וראה תוס' מגילה ד, א

באמירה, וכמו שכתב הרשב"א בברכות (כד, א), שדין 'קול באשה' אינו שייך אלא בקול שיר או בשאלת שלום של חיבה ולא בקול בעלמא⁵.

לפיכך אכן מצינו לא מעט – והרבה יותר משמנה הכותב, כולל גם הכרעות 'חרדיות' – שהתירו את הדבר, ולפחות ציינו בזה שתי דעות⁶. ובשו"ת תשובה מאהבה (ב' רכט, ס"ק י) האריך ר"א פלעקלאש בדבר, ולאחר שציין לחו"י (סימן רכב) כתב:

אבל ראיתי בק"ק פראג מנהג יפה מקדמונים, בעזרת בהכ"נ קלויזן, שם ישבו זקנים וזקנות עיוורים ופיסחים בשחרית עד עת הצהריים ואומרים בכל יום ספר תהילים, ונוהגים גם מי שלא הניח אחריו בנים כ"א בנות קטנות בנות חמש ושש שנים שאומרים שם הקדיש; אבל בהכ"נ המיוחד לתפילה לא ראיתי כזה מעולם, ואינו נכון שתבוא אשה כלל, קטנה או גדולה לבית תפילת אנשים.

גם בספר משמרת שלום (ערך קדיש, נא, עמ' 94), אחר שתימצת בקצרה את עיקרי המקורות, כתב רש"ש טשערניאק: "...שכבר תאמר בתו קדיש כאשר צוה, במנין בביתו..."

אף למעשה, ואף אצל 'אנשי ירושלים', מצאנו כמה וכמה הכרעות, אשר עקרונית הקילו בדבר. כך בספר קדיש לעלם, לרא"ז גראיאווסקי (ירושלים תרנ"א, דף יא-יב), שכתב כי,

אין נ"מ אם היתום הוא בן או בת... שגם אשה יכולה לומר קדיש להציל נפש המת ולהעלותו למעלה... ולכן גם נשים יוכלו לומר קדיש על אביהם, אך בגדולות יוכל להיות דבטלום משום דתקפא יצרא, אבל לא בקטנה, בלי ספק תוכל לומר קדיש.

וחשוב לציין שספרו זכה לברכת הסכמתו של הרב שמואל סלאנט זצ"ל, רבה של ירושלים.

ובספר חזון למועד (כד, ד – עמ' סג), כתב הרב ח"ז גרוסברג זצ"ל כי "יש נהגו שבתו הקטנה אומרת קדיש כשאין בן, וכן נהגו אצל מ"ח ז"ל", וכוונתו [כפי שביאר לי הרב אליהו גרוסברג – יבלחטו"א] לרה"צ ר' נטע וייס זצ"ל, [ה'מגיד הירושלמי' שקדם לרב"צ יאדלר זצ"ל], אשר היו לו חתנים תלמידי חכמים חשובים ביותר, ועם זאת הורה שלא הם אלא הן, בנותיו, יאמרו את הקדיש; וכן ציין ר"נ

ד"ה נשים, ומאירי שם (וראה תוס' סוכה לח, א בענין השוואת מגילה וזימון "דרבים זילא בהו מילתא", וראה קרבן נתנאל מגילה שם, ס"ק ד, ובשער הצינן או"ח סימן תרפט ס"ק טו – גם ביחס לקריאת נשים לנשים; והשווה ערוה"ש שם); ריטב"א מגילה שם – "אין זה כבוד לציבור"; רא"ש מגילה א, א; ראב"י ח"ב עמ' 293; מרדכי מגילה רמז תשעט; טור או"ח סימן תרפט (ועי' באור שמח ריש הלכות מגילה; טורי אבן מגילה שם, ד"ה נשים; מרחשת, סימן כב; ספר מילי דמרדכי [לגרמ"ל זק"ש] סימן כז עמ' קד; מקראי קודש, לרצ"פ פראנק, פורים סימן כט), ועאכ"ו אותם ראשונים שהתירו – רש"י ערכין ב, ב ובסידור רש"י ס"י שכת; רמב"ם הלכות מגילה א, א-ב ומגיד משנה והגה"מ שם; אור זרוע, ח"ב סימן שסח; וראה דעה ראשונה בשו"ע או"ח ריש ס"י תרפט (וראה עוד שו"ת ציץ אליעזר ח"ג סימן עג; תחומין יח, עמ' 357-368; שו"ת בני בני, ב, יא ועוד) – הרי לדידם ודאי מוכח דסבירא להו כחיד"א – בחיבוריו ראש דוד, בשלח, נד ומראית העין, נדה, יג - אשר סבר "שזה שאמרו קול זמר של אשה ערוה, מכל מקום במקום דאיכא אימתא דשכינה, אין לחוש לכך"; ועי' בשו"ת יחווה דעת ח"ד בהערה שבסו"ס טו, ושם גם בח"ג, נא בהערה.

⁵ אמנם עי' ברש"י קדושין ע, א ד"ה קול באשה, ממנו משמע שהדבר שייך גם בכל דיבור, ואולם אפשר שבזה"ז, לאור 'שינוי הטבעים' החברתי שחל בעולם, הרי גם לדידו של רש"י שרי בדיבור; וראה על כך בשו"ת יביע אומר ח"ו או"ח סי יג סק"ה, בשם ס' דרך פיקודיך, שכך כתב, וזאת עפ"י הלבוש סוף או"ח, מנהגים, לו, בענין "שהשמחה במעונו", וכן ע"פ הלקט יושר יו"ד סימן שעו (עמ' לו), ביחס להליכה אחר אשה – וראה גם בשו"ת ציץ אליעזר ח"ט, סימן נ ובמנחת שלמה ח"א, סימן צא אות כג; וידועים דברי הבן איש חי, בא, יב וכן ערוה"ש או"ח סימן עה ס"ז, ביחס לאמירת דברים שבקדושה נוכח שערן של נשים נשואות, בזמה"ז – "הנשים של ערי אירופה שדרךן לילך תמיד פרועי ראש, מותר לקרות ק"ש כנגדן, כיון שכל הנשים דרכן בכך"; ועי' בספרי השתנות הטבעים בהלכה, ירושלים תשנ"ה/תשנ"ח, סוף פרק יב; ואכמ"ל.

⁶ ועיין בזה [נוסף על מה שצויין במאמר]: פתחי תשובה, יו"ד שעו, סק"ג; עקרי הד"ט, יו"ד לו, כא; אליה רבה, או"ח קלג, סק"ו; קצור שו"ע, סימן כו, סעיפים כ-כב, על מחלוקת החוות יאיר והכנסת יחזקאל, תוך שהוא מדגיש כי בכל מקרה, הן לבנות והן לבנים, יותר משחשבה אמירת הקדיש, חשוב שיחזיקו באיזו מצוה; מטה אפרים, דיני קדיש, ד, ח ואלף למטה שם סק"ט; בית לחם יהודה, יו"ד שעו ס"ק ד; שדי חמד, אסיפת דינים, מערכת אבילות, קס ופאת השדה, ט; סיכומי דברים, בספרים גשר החיים, א, פרק ל, סעיף ח אות ה; פני ברוך לד, כ; במראה הבזק, א, עמ' 38, ושם ג, עמ' 49; אשי ישראל טו, ס"ק צד; ספר הקדיש, לר"ד אסף, עמ' קעא, ועוד.

סטפנסקי, בספרו 'ועלהו לא יבול' – מהנהגותיו והדרכותיו של הגרש"ז אויערבאך זצ"ל (ח"א עמ' קט), כי הגרש"ז א סיפר על "ר' שרגא פייבל פרנק [בן אחיו של הרב צבי פסח פרנק זצ"ל ורבה של ימין משה] היו לו רק בנות, והדריך אותן... ושיגידו קדיש אחריו [לאחר מותו]"; ואם כי הגרש"ז א עצמו הוסיף והעיר כי "זאת היתה הדרכה מיוחדת שלו, ואצל אחרים לא ראינו שנהגו כמותו", ומ"מ שוב ראינו הנהגה 'ירושלמית' כזו, הלכה למעשה; וראה גם גשר החיים (ל, ח – ה, עמ' שכה-שכו); אף בשמו של הרא"י שריר, חתן מו"ר הגר"ש ישראלי זצ"ל, שמעתי כי הגרש"י סיפר שבליטא היה מנהג שאשה אומרת קדיש בבית הכנסת על הוריה [אך יצוין, כי על אף שהגרש"י לא הותיר אחריו אלא בנות, לא בנותיו הן שאמרו אחריו קדיש]; וידועים גם מקרים נוספים.⁷

יתירה מזאת; אפילו גאב"ד העדה החרדית, הר"י וייס זצ"ל, בשו"ת מנחת יצחק (ח"ד סימן ל), אשר ערער על הכרעת הרב הענקין זצ"ל [שהובאה במאמר, וראה להלן], אף הוא לא יצא אלא מתוך הנחה שהקדיש נאמר על ידי הבת שלא בנוכחות עשרה גברים, היינו שלא 'במנין', וזאת מחמת הפרדת המחיצה (וראה גם בספר יחל ישראל, ח"ב סימן צ). ברם אפילו הוא לא ראה, כנראה, פסול בעצם אמירת הקדיש על ידי הבת, בנוכחות עשרה גברים, בביתה לדוגמא [מה שכבר דנו בו רבים לפניו]. ובל נשכח, שאחת הנה אחת הנה, ולפרקים, נהגו רבים, גדולים וטובים בכל תפוצות ישראל, שאשה מברכת 'הגומל', אם בבית הכנסת ואם לכל הפחות בביתה, וזאת בנוכחות עשרה גברים, כדין, ורק מעטים נהגו שהבעל הוא המברך.⁸ וגם גוף טענת המנח"י, הנ"ל, שאמירה מעבר למחיצה המבדלת בין עזרת הנשים לעזרת הגברים יוצרת מצב של קדיש בלא מנין, אף היא אינה שייכת בהרבה בתי כנסיות בהם מבנה המחיצה הוא כזה שהוא אמנם מבדיל אך לא מפריד, ואף הנשים מתפללות "במנין עשרה".⁹ אמור מעתה: הכותב פתח את מאמרו ב'קביעה היסטורית', כביכול הנושא "עלה לדיון לאחרונה", בעוד ששורות ספורות אחר כך, הוא עצמו הביא דברים שנאמרו בו זה מכבר! 'סתירה' זו איפשרה לו לסלח במקורות, להביא אחת הנה ואחת הנה, במגמתיות מובהקת. הגינות רבנית ומחקרית, הנתמכת בעובדה ההיסטורית, שמזה כמאתיים שנה עשרות פוסקים דנים בזה, היתה מחייבת מעקב רציף ושיטתי אחר כל שנאמר בזה, במלוא ההיקף ועם מלוא ההכרעות והשיקולים, ורק אז גיבש מסקנות עכשוויות, עדכניות. העובדה שדבר זה לא נעשה, הינה כאמור כשל כפול, גם רבני גם מחקרי. אולי נוח היה לו לכותב להעמיד את הדברים כסוגיה חדשה, ובכך להתעלם מחלק ממה שכבר נאמר בו, ואולם האמת תורה דרכה, ומאחר והנושא כן נדון זה מכבר, ובהרחבה, הרי למדנו בבתי מדרשינו, ההלכתיים והמחקריים כאחד, שלא ניתן לבוחנו כדבעי בלא עקיבה שיטתית אחר מה שאמרו בו אותם שקדמונו.

ב. "לא כל המדינות ולא כל המקומות והזמנים שווים בזה"

כאמור, וכפי שהובהר לעיל בפרוטרוט, באשר לעיקר הדיון, אין בדל של חידוש בהצבעה על עצם שייכותה של אשה לאמירת קדיש.¹⁰ אלא שהמעין בדקדוק בדברי הפוסקים נוכח לדעת, שרבים מהם הבחינו בזה בבירור בין הלכה ובין הלכה למעשה. מרבית הפוסקים שלא התירו בבית הכנסת, כמו גם אותם שלא ראו בעין טובה אפילו אמירה במנין פרטי, במפורש לא אמרו זאת מעיקר הדיון. עיקר חששם נבע מעט מכניסת נשים לעזרת הגברים, בשעת התפילה, ועיקר חששם נבע מ'המדרון

7 כנגדם יצא – כנראה – חוצץ, הרב א"י וולדינברג, ראה מכתבו בספר קדושים תהיו, לר"ש כ"ץ, עמ' 241-243. ועיין בזה בשו"ת הלכות קטנות ח"ב סימן קסא; כנסת הגדולה או"ח סימן ריט; ברכ"י שם בשם ר"י מולכו; משנ"ב שם ס"ק ג; כף החיים, ס"ק ג; בן איש חי, עקב, ה; שו"ת מטה לוי [הורו"ץ] ח"ב סימן ח – וראה בספר פרנס לדורו, התכתבויות רא"ל פרינץ עם חכמי דורו, שבעריכת הרב ד"ר מ' הרשקוביץ, ירושלים תשנ"ב, עמ' 209-211, ומה שציינתי בהערות שם; שו"ת שלמת חיים ח"א סימן נא; שו"ת יחו"ד הנ"ל, ח"ד סי' טו; אוצר הברית, א, פרק ב סימן ד, עמ' סו-סח, ובהערת הגרש"ז א שבעמ' טז, ועוד.

9 ראה שו"ת בני בני ח"ג, עמ' צז-צח, ויש להעיר זאת גם על האמור ביחל ישראל הנ"ל. עם זאת, הטענה כן תהיה נכונה ביחס למקרה של אשה הרוצה לומר קדיש שלא בנוכחות עשרה גברים אלא בנוכחות עשר נשים בלבד – וראה לר"צ שכטר, בספרו בעקבי הצאן, עמ' כד הערה 5, בדחייתו שמועה שנאמרה בזה בשמו של "ת"ח אחד מהדור הקודם".

10 עם זאת, ראה הערתו של ר"צ שכטר, שם, עמ' כד – "דיש לטעון ולומר, כיסוד הפמ"ג [או"ח סי' נה, א"א ס"ק ד], דמי שאינו מצטרף למנין עשרה, אינו יכול לשמש כשי"ץ להזמין לדבר שבקדושה, וא"כ אולי מדינא אין הבת יכולה לומר קדיש". כך העיר, למדנית. ברם הלכתית, הוא עצמו חתם את הדברים, באומרו "ויש לחלק", שכן כאמור, שפע רב של מקורות מצביע על אפשרותה העקרונית לאמירה, וכפי שצוין הוא עצמו שם, הערה 5, בשם רבו – הגר"ד סולובייציק זצ"ל.

החלקלק', שזו תחילתו ואחריתו מי ישורנה.

מן המפורסמות הוא שלא מעט ממלחמותיהם העזות של גדולי ישראל בניאולוגים – זרמים 'מתחדשים', רפורמיים וקונסרבטיביים כאחד – לא התבסס רק על עיקר הדין, אלא על מדיניות כוללת. כך המלחמה אז נגד הסמכת הבימה לארון הקודש, נגד הכנסת עוגב ונגד עריכת נישואין בתוך היכל בית הכנסת; כך השלילה עתה קיומם של מנייני נשים ברחבת הכותל; וכך כיו"ב הרבה במהלך מאתיים השנים האחרונות. לכל אלה ניתנו אמנם ביסוסים הלכתיים, הלכה פה סעיף שם, ואולם לא הם שהיו תמיד העיקר, אף לא בהכרח נקודת המוצא המהותית.

בכל אלה גם לא היתה תמיד מדיניות רבני מקום אחד, בזמן אחד, כמדיניות רבני מקום אחר באותו זמן, וכמדיניות רבני אותו מקום בזמן אחר. דוגמא מופתית לכך, מהווה איגרתו של הגר"ח"ע גרודז'ינסקי זצ"ל, ביחס ל'הפרדת הקהילות' (ראה א' סורסקי: רבי חיים עוזר גרודז'ינסקי זצ"ל – אחיעזר קובץ אגרות, בני ברק תש"ל, חלק א, איגרת קנ, עמ' רמב-רמד). בשעתו התבקש האחיעזר לחוות דעתו אם, לאור שינויי נסיבות, יש לנקוט כיום מדיניות של הפרדה. בפתיחת דבריו הוא סוקר את מחלוקתם של הרש"ר הירש והגר"ד במברגר זצ"ל בענין זה, בשעתם. בימיהם, הוא כותב, "רוב בני הקהילה לא שמעו לו [= לרב הירש] בדבר הלכה" אלא אימצו את הכרעת הרב במברגר. באשר לשאלה אם יש לשנות עתה את הקו, מבהיר האחיעזר מהי הדרך בה צריכים לבחון הכרעה מעין זו:

... יסוד פתרון השאלה העיקרית הזאת, לפי דעתי, איננה ככל הוראות אר"ה וגם שאלות עגונות

היותר חמורות אשר שרשם פתוח בש"ס ופוסקים ועל המשיב לשים עין עיונו בביאור שיטת

הראשונים והאחרונים ולהכריע על פי כללי ההוראה וימצא פתרון השאלה הסבוכה.

לא כן פתרון שאלה זו. יסודתה ביחוד בהכרה גמורה ובהשקפה בהירה, לדעת איזה דרך ישרה לגזור גדר ולעמוד בפרץ לחזק הדת. אין ספק בעיני שלא נחלקו הרבנים הצדיקים... זצ"ל

בהוראות ודינים. רק השקפותיהם היו שונות, כל אחד על פי דרכו בקודש לשם שמים.

ובאשר השקפה זו מאירה ביותר לחכם המכיר את מקומו, החי ודר באותו גליל וקהילה, יודע כל

תכונות אנשי הקהילה ופרטיהם, קשור אתם בכל הנימים המקשרים ומפקח על צרכיהם, לו עין

בוחר לשום לב בעיון היטב למשאלות הדת ויכול לראות את הנולד לדור יבוא. ועל כן לפי

הנראה, לא נשאלו להכריע פתרון השאלה החמורה מגדולי מאורות הגולה בכל תפוצות ישראל

ממדינותינו, הגאונים מוהר"מ מלבי"ם ומוהר"י סלאנטער ומוהר"ל דיסקין ומוהר"י אלחנן

גאוני אה"ק וגאליציען זכרונם לברכה; באשר השאלה אינה נפתרת על פי מקורים מהתלמודים

והפוסקים, רק על פי סברא ישרה והשקפה נכונה ומאירה, אשר בהיותם בריחוק מקום, לא יכלו

להתערב בזה ולא מצאו די עוז בהשקפתם להכריע, וסמכו בזה על הרבנים הצדיקים החונים

במקומם, אשר על הבי"ד שבאותו מקום ואותו גליל לחזק הדת ולעשות סייג כדי שלא יעברו

העם על דברי תורה.

ובודאי אילו היו נחלקים בהכרעת הדינים, היו שואלים את גדולי הדור להכריע ביניהם הלכה

ברורה...

וספק כזה הנוגע ליסוד התורה והמצוה, שאינו נפתרת על פי מקורים מהתלמודים רק על פי

הגיון ישר ונסיגון, רק על הבית דין שבאותו מקום להעמיק חקר בזה, לעשות קו ומשקולת לשיעור

ההתקרבות וההתבדלות. כי לא כל המדינות ולא כל המקומות והזמנים שוים בזה. רק על הבי"ד

המקומיים למצוא הכרעתם לעשות סייג לדברי תורה.

וראה לו, לאחיעזר, מדיניות דומה בחלק הרביעי של כרכי האחיעזר, סימנים יב-כ, כאשר דן בסוגיית

ההימום, וגם שם הביע דעתו שהרבנים על אתר הם שצריכים להכריע, שכן רק הם היודעים כדבעי את

הצדדים השונים של הסוגיה ואת ההשלכות השונות של הכרעתם.¹¹

הוא הדין בנדון דנן: העובדה שמרבית המתירים, ציבורית, בתקופה האחרונה, נמנים על רבני ארה"ב

[או על מסבירי עמדתם] ולעומת זאת רבני ארץ ישראל של התקופה העכשווית [אותם שנימנו

במאמרו: רח"ד הלוי – עשה לך רב ח"ה, סימן לג; ר"מ לאו – יחל ישראל ח"ב, סימן צ; וראה גם

משפטי עזיאל שלהלן], הם השוללים ומתנגדים, ציבורית, עובדה זו ראויה לתשומת לב, שכן לא בכדי

היא באה. ההצלחה "המזורה" והמופלאה שבחסימת חדירתם של "הזרמים" ארצה, שלא כתפיסתם

הגמוניה בארה"ב, נבעה בשעתה הן מהיסטוריה שונה של תהליך והן מטקטיקה שונה של מאבק, והיא

11 וראה מעין זה, בענין שונה, אצל הרב א"י קוק, דעת כהן, טז (עמ' מב): "... הענין של שעת הדחק בודאי מסור לכל מור"ה [= מורה הוראה] מר באתריה להבחין את הענין", והרי "אי אפשר להתוכח בשיקול דעת כזה,

שאין הדעות שוות".

ממשיכה ומחייבת גם עתה לעשייה שונה, שם וכאן. יש בדבר להקל, יש בדבר להחמיר, הן כאן הן שם; אך בשום פנים אין אפשרות לומר: כשם ששם – כך גם כאן, ולהיפך. ולבל יתפרשו הדברים לא נכונה. חשוב להבהיר כי לאמיתו של דבר, גם הרבנים המתירים עצמם, לא סברו שזהו הדגם הנכון להיעשות בכל קהילות ישראל, וכי מעתה ואילך כל היתומות יאמרו קדיש. מעולם לא שמענו – אפילו בסיפורים שבמאמר הנ"ל – שזו היתה הדרכתם הלכתחילית של אותם גדולים לציבור בכללו; שמכאן ואילך, כשם שנשים שבעזרה עונות עם הקהל "אמן יהא שמייה רבה" וכו', כך יאמרו כל היתומות את הקדיש עם היתומים, שזו חובתן. לא מיניה ולא מקצתיה. גם המתירים לא גרסו אלא שאין למנוע; הם גרסו שזהו היתר, ודאי לא חובה; הם סברו שהדבר אמור רק למעוניינת ולא לזו שניחא לה בלאו הכי; וכי הדבר אינו אמור אלא רק למקרים אלה ולא למקרים אחרים¹².

דבר זה הוא פשוט לחלוטין, וניכר בבירור בלשונו של כל אחד מהם [וראה עוד להלן], אך במידה וצריך, הא לך ראייה לימודית כפולה: ראשית, כל הדיון ביחס לקדיש הנאמר על ידי בן-הבת (ש"ת הרמ"א, סימן קיח; פת"ש י"ד שעו, סק"ז; שו"ת קרית חנה, לב; ר"י אריאל, באהלה של תורה, י"ד, סימן לא), הרי הוא מוכיח בעליל שדרך כלל, הבנות עצמן לא אמרו את הקדיש. שנית, הלוא לכאורה היתה מוכחת שלילתן של בנות מאמירת קדיש, מדעת מהר"ו שהובאה ברמ"א (י"ד תב, יב) וגורסת, כי שלא כבנים להם מודיעים על מות קרוביהם, על מנת שיאמרו קדיש, הרי לבנות אין מודיעים, וזאת לפי שהן אינן אומרות קדיש. מכך היה מוכח, לכאורה, שבנות כלל אינן שייכות בכך! אלא ש"ל כי הדברים שם אינם אמורים אלא דרך כלל, ודרך כלל על פי רוב יש בנים שיאמרו קדיש, ואף כשאין בנים לא תמיד ירצו הבנות לומר קדיש, בו אינן מחוייבות, ולפיכך דרך כלל סבר מהר"ו שאין להודיע. בטילה אפוא ראייה מכאן לשלילת נשים מקדיש, ובה בעת מכאן ראייה שזו אינה התופעה הרווחת, ודאי לא המחוייבת [ועיין עוד בזה בס' קדיש לעלם, הנ"ל].

ולבל נחשוב – כמקובל לומר היום – ש"החמרות והרחקות" אלה, שאינן שורת הדין הצרופה, הן נחלתם של פוסקים אשכנזים גרידא, שחשו לרפורמה, ולא תמצאם אצל פוסקי ספרד – ולא היא; דברים דומים מצאנו, לדוגמא, אף אצל הראש"ל צ הרב בצמ"ח עזיאל זצ"ל¹³. על אף שמן המפורסמות הוא כי הרב עזיאל כלל לא נימנה על 'הקיצונים' שברבנים, ועל אף שהוא נודע ברגישותו הרבה לענייני חברה ומודרנה, הרי הוא עצמו כתב בספרו משפטי עזיאל (מהדורא תניינא, אורח חיים, סימן ג) [= פסקי עזיאל בשאלות הזמן סימן ג], את הדברים הבאים:

... הנני נענה לבקשתו להודיע חות דעתי בשאלה שעמדה לפניו אם נאה ויאה שהבנות יאמרו קדיש בביהכ"נ או בבית האבל לע"נ הוריהן שלא זכו לבנים בחייהם. והנה מעכ"ת בבקיאותו המקיפה ותבונתו החודרת חפש ומצא בכל דברי הראשונים ופרש והסביר דבריהם, ואחרי העמידו את צדדי השלילה והחיוב העלה להלכה שלא נאה ולא אריך שהבנות תאמרנה קדיש על הוריהן אפילו בבית האבלות, ואין צריך לומר בבית הכנסת, וזאת העצה היעוצה שילמד את בן חברו ותורה והרי הוא כאלו ילדו והוא יאמר עליו קדיש... מתוך דברי הראשונים במדרשיהם ודרושיהם, רזי תורה והלכותיהם מתברר שכל ענין הקדיש הוא קבלה מדברי רז"ל, וכיון שכן אין לנו להוסיף על דבריהם ולחדש סברות מדעתנו בדרוש טעמי הקבלה, כי אף למאן דדריש טעמא דקרא, לא דריש טעמי קבלה, שכל עצמה וקדושתה היא הרזיות ומסתורין שבה שאין שכלנו מגיע להבנת טעמיה וסודותיה. ולכן אין לנו להוסיף על דבריהם ולא לגרע מהם מדעתנו, הלכך אין לחדש מנהג זה של הגדת הקדיש מפי הבנות. ואל יעלה על הדעת שזה הוא מפני שאין הבנות מזכות את אביהם, שיותר מזה מצאנו, שהן מזכות את כל העם כאמהות ונביאות ישראל שזכרן וזכותן לא יסוף לנצח מקרב עם ישראל, וגדולה הבטחה שהבטיח הקב"ה לנשים ובזכות נשים צדקניות נגאלו ישראל ממצרים. אלא מפני שאין לנו בעניינים כאלה אלא מה שקבלנו מפי קדמונינו שלאורם אנו הולכים. ואולם אנפ"י שאין לנו יד בנסתרות, יש למצוא טעם בדבר, על יסוד מה שאמרו רז"ל: ברא מזכה אבא. ופירושה של דברים אלה הוא: שהבן שהוא המשך צורתו האישית של האב במעשיו ודבורו

¹² דברים אלה אמורים גם ביחס לגריד"ס – אשר צויין במאמר הנ"ל – ראה בספר בעקבי הצאן, הנ"ל: "שמעתי בשם רבנו [הגריד"ס] ז"ל, שהי' סבור שמעיקר הדין הבת רשאה לומר קדיש, אלא שהדבר תלוי במנהג המקום".

¹³ וראה בעבודתי, שיקולים הלכתיים ומטא-הלכתיים בפסיקתו של הרב קוק, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, ניסן תשס"א, עמ' 219-221.

ובמלוי מקומו בקרב הצבור, הוא מזכה את אביו בעולם הנשמות הוא עולם הנצח שנגהו נגלה, כמתוך הענין, בעולם הזה. זהו סוד קדושת ה' בעולמו כדכתיב: נורא אלקים ממקדשיך; וכדרשת רז"ל: אל תקרי ממקדשך אלא ממקודשך, ואפשר לכלול בזה ממקדשיך, כלומר ממקדשי שמך נכרת נוראותיך וקדושתך, ותפלתנו באמירת קדיש – יתגדל ויתקדש שמייה רבה, ויהא שמייה רבא מברך – היא מכוונת לקידוש שם ה' יתברך ויתעלה בעולמו ובריותיו על ידי ישראל מקדשי שמו בבתי כנסיות ובתי המדרש ובמעשי מצוות שנעשות בצבור שבהם ניכרת הקדושה יותר, כאמור: ונקדשתי בתוך בני ישראל. ממנו למדו רז"ל שאין קדושה אלא בעשרה, לפי שבעשרה קדמה שכיהנה ואתיא, זהו סודו של הקדיש עצמו, וזהו גם טעמו של אמירת הקדיש על ידי בניו שהם ממשיכים את צורתו ופעולותיו וממלאים את מקומו בעדת קדושים של עם קדוש. ודבר זה כמובן אינו מתמלא אלא על ידי הבנים שהם מצטרפים לעדה מישראל ולא על ידי הבנות, ולכן אינן אומרות קדיש בצבור, אבל הן מצוות לכבד את אביהן בהמשיכן מעשי חסד וצדקה של הוריהן ובהרבות משלהן עד שיאמרו עליהן: אשרי מי שילדן ואשרי מי שגדלן.

ומי שלא זכה לבנים בחייו, רצוי והגון מאד שינציח את שמו באהלי תורה שיש בהם תלמידים לומדי ומלמדי תורה, ובזה יהיה נזכר לברכה במקום ששכינה שרויה בו, ומפי לומדי תורה באהלה של תורה. וככה יעצתי לידידנו מר י' פ' על שאלתו זאת ממני טרם ראיתי תשובתו. אמנם גם לימוד בן חברו תורה הוא דבר גדול ורצוי ומעולה, ואפשר לצרף שני הדברים יחד: לימוד בן חברו תורה באהלה של תורה, כדי שיהיה זה בן חכם, טוב לעצמו ולדורו, ויאמר עליו: אשרי מי שגדלו לתורה, וזכות התורה תנציח את שמו של מגדלו בעולם הזה, ותתן לו זכות ועלוי בעולם הנשמות בין צדיקים וחסידים לומדי תורה בישראל. והנלע"ד כתבתי.

ניכר בבירור כי את מנוחתו של הרב עזיאל טרדה טענת הקיפוח והאפליה אשר עלולה להתלוות להכרעתו. דרך ההנמקה שהוא נוקט באה, ללא ספק, לתת מענה לאמירה פמיניסטית, ומאמציו ההסברתיים באו על מנת להתמודד עם תחושות אלה. בעייתיות זו מביאה אותה להבהיר ולהדגיש את 'שוויוניות' האשה, השותפה גם היא בהנצחת אביה, גם אם תוך הצבת גבולות הלכתיים. מסיבה זו הוא מדגיש שבנות גם הן יכולות לזכות את אביהן לאחר מותו, אם כי בדרכים אחרות – על ידי מעשים טובים ומעשי צדקות. ומכל מקום, לדידו, הקדיש עצמו שייך להבחנה נקודתית בין המינים, שדוקא הבן הוא הממלא את מקומו הציבורי של האב, ולכן עליו מוטלת החובה לגלות ולהפיץ את הקדושה שהסתלקה במות אביו. ומאחר וקדושה זו אינה באה לידי ביטוי אלא בציבור, כפי ששכינה אינה מתגלה אלא בציבור, לכן רק זכרים היוצרים 'מנין', הם השייכים לאמירת קדיש בעת התפילה. יהא טעמו של הרב עזיאל – בחינת טעמא דהלכתא – אשר יהא, השורה התחתונה ברורה, ולדידו, למעשה, כלל אין לה לאשה לומר קדיש יתום, לא בבית הכנסת אף לא בביתה. בכך למעשה 'מחמיר' הרב עזיאל יותר מאותם רבנים – אשכנזים – שנזכרו לעיל¹⁴, אשר לא שללו מעיקר הדין, ולכן התירו במקרים פרטניים. לדידו לעומת זאת, על פי טעמי 'נסתר', אשה כלל אינה שייכת בקדיש¹⁵. בכל אופן, לענייננו נמצאנו למדים, כאמור, שרבים מן הפוסקים אשר מעיקר הדין ראו אפשרות להתיר את אמירת הבת קדיש, הרי למעשה עשו זאת במשורה, זעיר פה זעיר שם, ולא משום ניגוד הלכתי 'בעצם', אלא משום חשש מ'מדרון חלקלק'.

ג. גילוי פנים בתורה

לא ניתן, ואסור, להתעלם מדרכו של הכותב להאיר את דברי המשיבים עצמם באור מסולף; ושתיה דוגמאות לדבר: אחת ביחס לרב הענקין זצ"ל; השנייה ביחס לרב פיינשטיין זצ"ל. הקורא את הסגנון בו הביא הכותב את דעת הרב הענקין, מתרשם שדעתו היתה נוחה מאמירת קדיש על ידי נשים, ובלבד שהדבר נעשה מעזרת הנשים.

¹⁴ דברים אלה חשובים אף בהקשר נוסף, וכללי יותר, שכן יש בהם כדי להכות על קדקדם של חוקרים אשר לא שנו דיים את פרקם ההלכתי, ואשר תולים לאחרונה בוקי סריקי בו, ובעמיתיו, וד"ל; ולא כאן, אף לא עתה, עת האספה של סוגייה זו.

¹⁵ מיותר לומר שאין הוא הפוסק הספרדי היחיד שהכריע לשלילה, במידה כזו ואחרת – ראה גם שו"ת תורה לשמה, סימן כז; חקרי לב או"ח סימן מה, אות י; בשד"ח הנ"ל; וראה לתלמידו של הרב עזיאל, רח"ד הלוי זצ"ל, שו"ת עשה לך רב ח"ה סימן לג, שלא ציין לדברי רבו, ואסר בבית הכנסת אך התיר בבית, במנין משפחתי; וראה לו בח"ג עמ' קסג-קסד: "יש מקומות שנהגו שגם בת תאמר קדיש על נשמת הוריה (כשאין בן), אם קטנה היא בבית הכנסת, וגדולה במנין שבבית, אך בקהילות הספרדים לא נשמע מנהג זה מעולם".

הרב יוסף אליהו הנקין זכר שבצעירותו אמרו נשים צעירות קדיש. הוא גם התיר לנשים לומר קדיש בבית הכנסת, בתנאי שתשארנה בעזרת הנשים... כיום, כאשר כולם אומרים יחד קדיש במקומותיהם, גם לאשה מותר לומר קדיש.

– עד כאן תיאורו של ד"ר וולולסקי את דעת הרב הענקין.

ומה האמת? ובכן, המעיין בכרך השני של כתבי הגר"א הענקין – ספר תשובות איברא (ניו יארק תשמ"ט, פרק א, סימן ד, עמ' ג-ו), בענין אמירת קדיש על ידי הבת, הרי הוא רואה שהרב עסק בכך פעמיים: בתש"ז, בקצרה (שם, עמ' ו, פיסקה 2) ובתשכ"ד, בארוכה (שם, עמ' ג-ה, פיסקה 1). ההתייחסות השנייה, הארוכה והמאוחרת יותר, עוסקת רובה בהסברת עניינו של הקדיש, ומיקומו – הנמוך – יחסית לתורה ולמעשים טובים¹⁶. באשר לאותם מקרים בהם עדיין מבקשת הבת לומר קדיש, הרי בפיסקה קצרה הממוקדת בגוף הענין, כותב הרב הענקין, וזו לשונו:

ונבוא לענין ההצעה של קדיש לבת וכו'. אם הבת תבוא להתפלל בעזרת נשים ותכשיר מעשיה בקדושת שבת כשרות וטהרה וצניעות שכל זה הם עיקרים, ותחפוץ לומר גם קדיש בפני הנשים בזמן שאומרים קדיש בבית הכנסת של האנשים, אפשר שאין קפידא. אבל אם תבוא לבית הכנסת של אנשים, אפילו בלבושי צניעות, ומכל שכן בלבושי פריצות שהם היפך הקדושה... כל זה היפך מקידוש שם שמים, ומזה יהא צער להנפטרם ולא קורת רוח כלל... בית הכנסת הוא המבצר האחרון ששמירתו נותנת תקוה לקדושה בכלל.

דוק אפוא בלשונו: "אפשר שאין קפידא".

קודם לכן, בתש"ז, אכן העלה הרב הענקין בזכרונו, שבילדותו "אמרה נערה קדיש לפני האנשים בקהילה של חסידים ויראים", והוא אכן סבור ש:

אין לדחות גם הנערות, מכיון שזה גורם התקרבות ליהדות, ואמנם ראוי שתעמוד מאחורי המחיצה, ושם תתפלל וגם שם תאמר קדיש. ואם תדחוק ותכנס לפני מהמחיצה בשעת קדיש, מכיון שמתמא גם אחרים אומרים קדיש, כי המנהג עכשיו שרבים אומרים קדיש, לא איכפת לך. ובימי האחרונים שדברו בזה, היה המנהג שאחד היה אומר קדיש, וע"כ אין לנקבה לעמוד לפני התיבה לומר קדיש, כי כך היה דרך הראשונים שהאחד האומר קדיש היה אומר זה לפני התיבה, ובודאי שאין ראוי להניח לנערה לבוא לפני התיבה בתוך ש"ץ אפילו בעד קדיש לבד. אבל עכשיו שכ"א אומר במקומו, ורבים הם האומרים, אין לדחות זה בשתי ידיים. וכבר כתבתי שנכון שתעמוד אחורי המחיצה.

דוק שוב בלשונו: "אין לדחות"; "אין לדחות זה בשתי ידיים".

ובכן נסכם: "אפשר שאין קפידא"; "אין לדחות"; "אין לדחות זה בשתי ידיים" – זו לשונו וזו דעתו של הרב הענקין. לדידו, בראש וראשונה יש לידע ולהודיע כי העיקרים הם "שבת, כשרות וטהרה וצניעות"; לכתחילה אין להתיר כניסת הבת לעזרת הגברים¹⁷; ובאשר לעצם אמירת הקדיש על ידי הבת – "אין קפידא" ו"אין לדחות בשתי ידיים". זו במדויק דעת הרב הענקין.

וראה זה פלא: מכל זה מה הביא הכותב? רק את הסיפור! הפיסקאות הנ"ל והביטויים הנ"ל 'נשמטו' ממאמרו של ד"ר וולולסקי, אשר לא שת ליבו אלא להיתר, ולמיגבלת המיקום, ו'שכח' להדגיש שהרב הענקין לא בדיוק התלהב מן התופעה.

הוא הדין ביחס לבעל האגרות משה. במאמרו כותב ד"ר וולולסקי כך:

גם הרב משה פיינשטיין העיר כי בכל הדורות נהגו שלפעמים היתה נכנסת אשה עניה לבית המדרש לקבל צדקה, או אבלה לומר קדיש.

ושוב, הקורא מתרשם שדעתו של הרב פיינשטיין צ"ל נוחה, וכלל אינה מסוייגת, מאמירת אבלה קדיש.

ומה האמת? המעיין באגרו"מ (חלק ה – או"ח, סימן יב), רואה שענין זה הובא אגב גררא, תוך עיון בשאלה אם צריך מחיצה להפרדת גברים מנשים בבית אבל ובבית חתן; אם מותר לאשה להגיד שיעור בבית כנסת; וגם אם צריך מחיצה לחוץ בפני מעט נשים. אגב ענין זה, האחרון, כותב הרב פיינשטיין

¹⁶ שלא ככותב, הגורס בראש מאמרו כי "חשיבות הקדיש עבור האבלים ברורה ואינה דורשת כל הסבר", וזו לו נקודת מוצא לכל הילוכו, הרי הרב הענקין, כרבים נוספים, מדגיש שמן הראוי להעמיד דברים על מכוונם, ולמקם את הקדיש במקום הראוי לו, ותו לא. סבר מן הסתם הרב הענקין, כי אפשר והבנה כזו תפתור מאליה את כל השאלה הנדונה כאן.

¹⁷ אם כי בענין זה, סגנון שתי התשובות, אינו זהה, ודווקא התשובה המאוחרת מחמירה יותר; וראה לנכדו, בשו"ת בני בני, ח"ב סימן ו, ובהערה שבח"ג עמ' צז-צח, שם דווקא סינגר על המדיניות המקילה יותר.

את המצוטט לעיל, אך עם תוספת 'פעוטה' אשר 'נשמטה' מן המאמר: "והנה בכל הדורות נהגו שלפעמים היתה נכנסת אשה ענייה לבית המדרש לקבל צדקה, או אבלה לומר קדיש, וההלכה למעשה בעניין זה צריכה עיון ותלויה בהרבה עניינים". דוק: "ההלכה למעשה בעניין זה צריכה עיון ותלויה בהרבה עניינים!" האם מכאן יש מקום להסיק שדעתו נוחה מכך?! האם יש כאן יותר מתיאור מציאות, מציאות הלכתית כשרה, ותו לא?! האם לא מוכח בבירור מלשונו שדעתו דווקא אינה נוחה מכך, וכי מעשה כזה דווקא אינו נוח לו, וכי הוא "צריך עיון ותלוי בהרבה עניינים" ומצבים משתנים, ואם ובמידה שיש מקום להתירו, הרי אין זה אלא במשורה – "לפעמים" – וכחריגה?! ולבסוף¹⁸, וחמור מכל: האם ניתן שלא לראות בצורת 'ציטוטו' החלקי והמגמתי של ד"ר וולולסקי את הדברים, פחות מהטעייה בעליל?!
ד. "בעל השמועה"

סהדי במרומים שאינני מכיר אישית את ד"ר וולולסקי, וכמדומה שמעולם לא פגשתי. עם זאת, הוראתם של חז"ל (ירושלמי שבת א, ב; קדושין א, ז) להעמיד בעל שמועה לנגד עינינו, כאשר אנו דנים בדבריו, מחייבת גם כאן.

לא ניתן להתעלם מן העובדה שד"ר וולולסקי עצמו, אינו פנים חדשות בהקשר זה, שכן זו אינה הפעם הראשונה שהוא רוצה 'לייצא' מנהגי חז"ל ו'לייבאם' ארצה. זה לא מכבר הוא ביקש 'לייצר', ואף 'לייצא', מנהג אחר: אמירת אשה את הברכה האחרונה של שבע ברכות. יוזמה זו, שהוא לא הסתפק בפרסומה בחז"ל אלא פרסמה גם בארץ, עלי הבטאון 'עמודים'¹⁹, זכתה בשעתו להתייחסות הלכתית ביקורתית הן מצידו של מו"ר הגר"ש ישראלי זצ"ל (חוות בנימין – ח"ב סי' פ') והן מצדי – אבלחטו"א – (אור המזרח, טבת תשמ"ה [לג, ב – קיז])²⁰. ועתה, שוב הוא חוזר אל הראשונות, ומבקש 'לייצא' נוהג נוסף. שיטתיות זו אומרת 'דרשני'.

האם מישהו יתפלא לפגוש, בעוד פרק זמן מסויים, שיכלול נוסף של המאמר, אף הוא מקולמוסו של הכותב, ובו ייטען שלמעשה כלל אין איסור קדום על כניסתה של אשה לבית הכנסת, גם אם בהפרדת-מה מן הגברים, שכן זה מכבר לימדונו ארכיאולוגים על מציאותם של בתי כנסת קדומים בהם לא מצאנו הפרדה, כמו גם תמונות שלפני תש"ח ובהם רואים תפילת גברים לצד נשים וללא מחיצה ליד הכותל המערבי, ולפיכך נסמוך עליהם²¹ ונתיר לאשה לומר את הקדיש בתוככי בית הכנסת! ועוד; בהתאם להנמקתו את היתרם של פוסקים לאמירת קדיש בביתה ואיסורם בבית כנסת משום ש"אשה אינה משתתפת בפעילות בית הכנסת", הרי משעה שנשים שותפות לפעילות, בדין הוא שתאמרנה קדיש בבית הכנסת, אף לבדן, וכמעשה שבשיגרה!

הוא שאמרנו: 'מדרון חלקלק'. וכבר אמר בשעתו תלמיד חכם חשוב אחד, שהיה מוכן לשקול להתיר

¹⁸ זו אינה הפעם היחידה שדעת האגרו"מ מתפרשת בצורה שאינה מדוייקת – דוגמא נוספת ראה בתחומין טו (תשנה), עמ' 168.

¹⁹ נקודה זו חשובה להדגשה, שכן מאחורי הפרגוד גונבה אותה שעה שמועה לאוזניי, כי אחד מחשובי ראשי הישיבות בארץ טען כנגדנו שאין זה ראוי שרבני ארץ אחת יורו הלכה לבני מדינה אחרת; ועל אף שמסכים אני עם העיקרון המובע בדבריו, וכאמור בדברי האחיזה הנ"ל, ברם כנראה שלא ידע אותו ראש ישיבה חשוב כי במקרה זה, דוקא ד"ר וולולסקי הוא שפרסם את הדברים כאן, באה"ק, ומו"ר זצ"ל, ואני, לא באנו אלא להגיב, כאן ועכשיו. [אגב כך, וביחס להיתלותו של ד"ר וולולסקי עתה, ביחס לקדיש יתומה, בשו"ת בני בנים, יעויין שם, ח"ג סימן כז, ביחס לענין זה של שבע ברכות, שדווקא נשלל; ושוב חוזרת המגמתיות שבסינון המקורות].

²⁰ דומה כי לכך, ואליו, גם כוונו הדברים שבשו"ת עשה לך רב ח"ה, סימן צז ושם ח"ז סימן סא. בין השאר הדגיש שם רח"ד הלוי, במידת-מה של ציניות, כי אמנם "אינני יודע אם נימוק זה [= 'קול באשה ערוה'] תופס בהשקפת העולם האמריקנית, אבל דברי רבותינו הם אמת וצדק". כן הוסיף – ביחס לאמירה הנ"ל הגורסת הבחנת בין הכרעת מדינה אחת להכרעה במדינה אחרת, והעול המוטל על גדולי אותה מדינה – כי "כל הבעיא הנ"ל אינה מטרידה כלל את בנות ארה"ק... אלא ששם בארה"ב כנראה היא בעיא אקטואלית ומציקה לנשים, ולכן רבני ארה"ב, שביניהם יש גדולי תורה מפורסמים צריכים ליתן דעתם ולהורות הוראה חד-משמעית לבנות ארצם".

²¹ וראה מאמרי: 'ריאליה תניכית במבחן הלכתי-חינוכי', ספר רפאל [= סיני, סב (קכג-קכד)], ירושלים תשס, עמ' צג-קיג.

לנשים להתעטף בטלית גדול בתפילתן²², אך זאת רק אחר שילבשו תחילה, משך כשנה, טלית קטן... כרוצה לומר, אם ביראת שמים עסקינן ניחא, וככל צעיר, יתחילו בטלית קטן ויעברו לטלית גדול; ואולם אם בהתרסה עסקינן, בהפגנות, חלילה ליתן לכך יד²³.

[אגב גררא יש להוסיף דבר הנוגע כפרט בנדון דנן, אך למעשה היקפו המהותי רחב הרבה יותר. לא מעט פעמים אנו שומעים על נשים המבקשות לעשות דבר מצוה זה ואחר שלא נהגו בו אמותיהן. דבר זה אינו ניתן לניתוק מאווירה כללית של אמירות נשיות הדורשות שיתופן החברתי במה שלא נהגו אמותיהן, דוגמת שיבוץ במכלול מקצועות צבאיים. בכל כגון דא יש לשים לב שקבלה מוחלטת, משמעה לא רק זכויות אלא גם חובות. אם שירות צבאי – גם מילואים; אם טלית גדול – גם קטן; אם קבלת עדות – אזי גם חובת עדות; אם אמירת קדיש – אזי תפילה קבועה בציבור. יש מן הדברים בהם מדיניות זו ראויה לאימוץ כדבר הלכה, יש מן הדברים שיש לומר כך ולו רק כבחנינה וכמדד, ויש מן הדברים שיש לומר כך כערך ומוסר. ברם יחס התנדבותי שמשמעו פעם כן ופעם לא, לפי החשק ולפי המזוה, הרי זה ניגוד מוחלט למשמעות המושג "מצוה". הוא שאמרו חכמים "גדול המצווה".]

גם בנדון דנן; זו בדיוק הסיבה מחמתה רבני ארץ ישראל, כולל חרדים שבהם, עושים הבחנה בין יחידות ובין רבות. כאמור לעיל, הכל יודעים על לא מעט מקרים בהם הותר הדבר לפלונית ולאמונית, שכן לפי אותו מקרה הדבר היה נכון להיעשות. בלי תרועות וברי חצוצרות, ומגלין לצנועים. בכך אין, ולא היה, כל חידוש. לא כן כאשר הדבר הוצג כחלק ממהלך כולל, שלא לומר כחלק ממתקפה כוללת; כזו שמשנה נוסחי תפילה ["שלא עשני אשה"] ונוהגיה ["הקפות"], הליכות צניעות [כיסוי ראש] ולבוש [מכנסים], מילה [ביטול מציצה; ילדי יהודי הנשוי לנכרית], גיור [בלא קבלה ממשית של מצוות] ועוד.

ה. מסקנות הדיון

לפיכך, לסיום, יש לסכם ולומר:

ראשית – ברוב קהילות ישראל, במרבית המקרים, ורוב-ככל הנשים, מקדמת דנא ועד היום, לא נהגו יתומות לומר קדיש;

שנית – זה מאות בשנים התיירו הרבה מגדולי ישראל, לנשים מסוימות, לומר קדיש, גם אם בהנחיות מסוימות – במצב בו אין בנים אלא בנות; מעזרת הנשים; בו-זמנית עם הגברים;

שלישית – היו מגדולי ישראל שהתירו לעיתים את האמירה בביתה, בנוכחות עשרה גברים השומעים את אמירתה; היו מגדולי ישראל שאף התיירו אמירה מתוך עזרת הגברים, ואפילו לא בו-זמנית עם הגברים. היתרים אלה היו פרטניים, אישיים ונקודתיים, לא כהלכה לרבים;

רביעית – מאז ומעולם ועד היום, תמיד נזהרו גדולי ישראל לבל יפרצו גדרות מנהג, בכלל, הליכות תפילה ובית כנסת, בפרט, שכן אחריתו מי ישורנה. וכבר כתב בכגון דא, מרן הרא"ה קוק זצ"ל [מאמרי הרא"ה, ב, עמ' 511-515 (= אורח משפט, סימן לה): למקדש מעט]²⁴, באיגרת שהופנתה [כבנדון דנן] "לאחינו ב"י קהילות-הקודש והיחידים האהובים בארצות הברית באמריקה וקנדה יצ"ו, שלמי אמוני ישראל החרדים לדבר ד', המאמינים בתורת משה מורשה, תורה שבכתב ותורה שבעל-פה, שעליה כרת הקב"ה ברית עם ישראל", ודבריו כדרבנות:

באה אלי שמועה, ממצב היהדות הנאמנה במדינותיכם, ולבי נשבר בקרבי. כי עלה הפורך, של אלה אשר השחיתו את כרם ד' צב-אות בית ישראל, וידיחו רבים מאחרי ד' אלקי ישראל ותורתו הנאמנה, המתחדשים הריפורמיים, גם בתוך מחנה החרדים פנימה, ורבים התחילו להיות נמשכים אחריהם בשגגה, לעקור מוסדי עולם, שיסודי היהדות ועקרי תורה שלובים עמם.

²² תמצית דברים בענין זה, ראה אצל פרופ' אליאב שוחטמן, תחומין טו (תשנה), עמ' 163-165; וראה שם, עמ' 181-183, בחוות דעתם של הרבנים הראשיים; וראה גם תחומין יז (תשנז), עמ' 162-163; ושם עמ' 170-169.

²³ מעין זה כתב באגרו"מ או"ח ח"ד סימן מט, כי אמנם נכון הוא ש"גם על ציצית שייך לאשה שתצוה ללבוש בגד... ולהטיל בו ציצית ולקיים מצוה זו", ואולם "פשוט הוא שרק בחשקה נפשה לקיים מצוות אף כשלא נצטוותה. אבל מכיון שאינו לכוונה זו, אלא מצד תורעמותה על השי"ת ועל תורתו, אין זה מעשה מצוה כלל, אלא אדרבה מעשה איסור. שהאיסור דכפירה, שחושבת דשייך שיהיה איזה חילוף בדיני התורה, היא עושית גם מעשה שחמיר", והדברים מכוונים ללא ספק לאמירות פמיניסטיות הנשמעות מצד "התנועה החדשה של נשים השאננות והחשובות" [וע"ע באגרו"מ או"ח ח"ב סימן כט]; וראה הבהרה לדבריו, בתחומין טו הני"ל, עמ' 184: נספח ג.

²⁴ וראה בספרי מכותבי ראייה, ירושלים תשס, עמ' עו, פט.

והפריצים התחילו בחומת הקודש, בהדברים המסורים לציבור, והנעשים בהקהל, הקובעים את חותמם על צורת העדה בכללותה, והם סדרי בתי הכנסיות... המהרסים הראשונים אשר התחילו לבטל את הסדר הקדוש והמחויב הזה, יודעים אנחנו מה עלתה בידם, שרובם ככולם נשתכחו מהם ומזרעם כל יסודי האמונה וכל קדושת ישראל, והרבה מהם נשתמדו ונבלעו בין גויי הארץ ונכרתו לגמרי מבית ישראל, ואשר לא עשו עדיין את הצעד הזה, של השמד המכלה, הנה הם כאברים מדולדלים בגוף האומה, בלא תורה ובלא אור של יהדות אמיתית. ועיינו רואות וכלות עליהם, והטובים שבהם מתחרטים על עונות אבותיהם, אחרי שהם רואים את חורבנם הרוחני. ועתה מה ידאב לבנו, אם נראה כי במחנה הקודש פנימה בקרב אחינו החרדים, שאינם נמנים עם הרפורמיים, נראה הנגע הזה לזלזל ביסוד איתן זה... לבלע את הקודש, ולהשחית את קדושת האומה הקדושה וטהרתה, במקום שטהרתה צריכה לצאת משם שהם בתי כנסיות ובתי מדרשות של ישראל... מה נאמר ומה נדבר אם באותו המקום הקדוש בית-הכנסת, שנועד להעלות את האדם מישראל מידי טומאתו, להעלותו מכף חובה לכף זכות, אם המקום הזה יחולל מקדשתו...

ואפילו אם היו הדברים הללו אסורים רק מפני מנהג אבותינו בלבד, כמו שיש טועים בזה ואומרים שהם רק דברים של מנהג, הנה גם אז היו הדברים חמורים מאד, ומנהגי אבות הם גופי תורה... והשווה בזה את המנהגים עם התקנות והאיסורים הנלמדים מהלכה למשה מסיני, או ממצוות התורה, והכל הוא בכלל תורה שבע"פ, ואין שום מקום להקל במנהגי אבות הקדושים, ובפרט בעניינים המסורים לרבים, ושהם מיוסדים על יסוד קדושת ישראל²⁵. על כן תקוותי חזקה, שכל אחינו החרדים לדבר ד' ישמעו לקול הרבנים הגאונים חברי אגודת הרבנים האורתודוקסים, ויזהרו במנהגי אבותינו הקדושים ובכל חומר האיסורים בענייני קדושת בתי כנסיות ובתי מדרשות... והיה מחנינו קדוש, ובזכות זה נזכה כולנו יחד לעלות לציון ברינה ושמחת עולם, ולראות בשמחת גריינו ובבנין בית מקדשנו, בב"א.

הדברים שם הוסבו, אמנם, בעיקרם, על נחיצות קיומה של מחיצת הפרדה בין גברים לנשים ועל התנגדות לשיתוף נשים בזמר התפילה – דברים חמורים הרבה מכל מה שעסקנו בו לעיל, ועם זאת ניכר עד כמה היחס העקרוני לשימור נוהגי בתי כנסיות, הוא המקבל הדגשה משמעותית לחומרא²⁶. חמישית – כל העוסקים בענין הדגישו את מקומו המינורי של קדיש בסולם 'זיכוי' של נפטר, יחסית לתורה ולמעשים טובים. בהחלט יתכן שחינוך להבנה מעמיקה זו, יעלה שבעתיים מזור וארוכה לנפטר, לבת ולקהל.

סוף דבר: בנדון דנן, כמו גם בנושאים נוספים, משקל מרכזי ניתן יותר לטקטיקה, פחות לאסטרטגיה. טקטיקה של התמודדות. מבחינה זו, אכן אין דין טקטיקת מקום אחד לטקטיקת מקום אחר. ביחס להלכה 'נטו', כמעט ואין ויכוח; ביחס להלכה 'ברוטו', בהחלט שיש, ולא רק כאן ולא רק בהקשר זה. בענין זה, אכן, המקום גורם, ומה שרואים מכאן לא רואים משם. קטונתי מלהביע הסכמה עם הכרעתם הציבורית של לא מעט מרבני ארה"ב²⁷; אך ללא ספק, לא זו בלבד שהכרעתם נתמכת על אדני הלכה, גם שיקול דעתם היה ודאי נאמן למקום ולזמן. ברם הוא הדין ביחס להכרעת רבני ארץ ישראל. גם כאן, רבני המקום מכירים, אף יודעים טוב יותר, את שלפניהם.

²⁵ על מקומו הייחודי של 'המנהג' במשנתו של הראי"ה, ראה אצל הרב פרופ' דניאל שפרבר, 'על מעמדו של המנהג אצל מקצת מגדולי האחרונים – הראי"ה קוק', מנהגי ישראל, ג, ירושלים תשנ"ד, עמ' כ-לה. לעניינם הייחודי של נוהגי בית כנסת, ראה עוד אצל שוחטמן, הנ"ל, תחומין טו, עמ' 171-178; ואצל ר"צ שכטר, ספר ארץ הצבי, סימן יב.

²⁶ והשווה גם דיונים מאוחרים ביחס למנייני נשים, גם שם לא מעט מן הדברים חרגו משורת הדין הצרופה, וכל זאת משום שבבתי כנסיות ובענייני תפילה עסקינן – ראה תחומין טו (תשנה), עמ' 161-184; ושם יז (תשנז), עמ' 160-174; וראה בספר בעקבי הצאן, הנ"ל, סימן ה, אשר האריך בדבר; וראה לו גם בספר ארץ הצבי, סימן יב אות יב-יג; ובספרו נפש הרב, עמ' קמה, בשם הגריד"ס.

²⁷ אך יצויין שגם שם, בהחלט לא דעת כולם, אף לא דעת רובם נוחה מכך, ודומה שאף אותם שדעתם היתה נוחה בכך תחילה, מהרהרים בזה הרהור שני. הוא הדין גם בשאלת 'הטקטיקה המקרבת', לה טען הכותב, יש מרבני ארה"ב החלוקים גם בזה – ראה בעקבי הצאן הנ"ל, עמ' לו: "אף דבודאי מצוה גדולה היא לקרב רחוקים בכל מאי דאפשר... ואף דאיכא למיחש שאם לא נשתף את הנשים באופנים הנ"ל בענייני ביהכ"נ, שילכו להם אצל הקונסרבטיבים, כבר הורה רבנו [הגריד"ס ז"ל] בנדון זה שאין אנו אחראים להם".

עם זאת, מכנה משותף יש לאמירה, כי כשם שכמעט והכל התירו, גם פה גם שם, במשורה – זעיר פה זעיר שם, כך הכל, גם פה גם שם, אסרו את הפיכת הדבר למדיניות גורפת ומכלילה. דבר זה, שגלוי לכל צורב, לא היינו צריכים לד"ר וולולסקי ש'יגלה' אותו. הבעיה נוצרת, כאשר רוצים להפוך מקרה לתופעה, להכליל מיחיד לציבור, להרחיב את הצר למקיף. או-אז צריכות להישאל שאלות רקע: מה ומי עומדים מאחורי בקשת 'המהפך', ומנסתרות שבלב נקנו.